

**РОЗШИРЕННЯ ДЕФЕКТНИХ ПАРАДИГМ ЯКІСНИХ
ПРИКМЕТНИКІВ ОКАЗІОНАЛЬНИМИ ЕКСПОНЕНТАМИ
СЕМАНТИКО-ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ СПІВВІДНОСНОЇ
ІНТЕНСИВНОСТІ ОЗНАКИ / КІЛЬКІСНОЇ ГРАДАЦІЇ ОЗНАКИ У
ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ**

Марковані одиниці розглядаються у системі координат морфостилістики, яка вивчає динамічні процеси у структурі коду художнього моделювання, певні потенційні/оказіональні елементи морфологічного рівня, що характеризуються змістовою ускладненістю й аксіологічною значущістю.

Ключові слова: морфостилема, маркер ідіолекту, поетичне мовлення.

Marked units are regarded in the coordinate system of morphostylistics which examines dynamical processes in the structure of the code of artistic modeling, certain potential/occasional elements of morphological level which are characterized with complex meaning and axiomatic significance.

Key words: morphostylem, idiolect marker, poetic speech.

Функціонально-прагматичний, структурно-семантичний аспекти та валентна спроможність узуальних / потенційних / okazіональних ад'єктивних лексем-експонентів “морфолого-синтактико-словотвірних” [3: 139] категорій співвідносної/безвідносної міри якості предмета вивчали такі вчені, як Л. В. Асіїв, О. В. Бондарко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Л. О. Дорошенко, А. П. Загнітко, Ю. О. Карпенко, О. В. Качура, Ж. В. Колоїз, Л. І. Коржик, Н. М. Костусяк, М. В. Кравченко, З. М. Майданник, І. А. Пасічник, Н. П. Шаповалова, О. А. Щепка та ін.. Функціонування цих утворень саме у сучасному поетичному мовленні ще не зазнало всебічного вивчення і потребує цього. Виучувані нами одиниці розглядаються у системі координат морфостилістики, об'єктом вивчення якої є процес безперервного оновлення й ускладнення сучасного поетичного мовлення як особливого типу художнього моделювання, динамічні процеси у структурі цього коду, певні марковані елементи морфологічного рівня.

Ступеньовані ад'єктивні й адвербіативні словоформи семантико-граматичної категорії співвідносної інтенсивності ознак вживаються у поетичному мовленні, як і в інших функціональних стилях, з метою

порівняння якісних станів субстанцій у екстралінгвальній дійсності. Форми компаратива й суперлатива у тканині поетичного твору стають, завдяки специфіці свого значення, експонентами суб'єктивно-образного відбиття навколишнього світу, що й є однією з визначальних рис поетичного мовлення.

Парадигми частини якісних прикметників позбавлені в узусі словоформ компаратива і суперлатива. Це стосується, наприклад, назв абсолютних ознак (абсолютних станів), які з семантичних причин не підлягають якісній градації. Такі прикметники, як правило, є атрибутами іменників на означення істот і позначають не порівнювані щодо міри вияву ознаки: *босий, видющий/невидющий, голий, жонатий, заміжня/незаміжня, живий, мертвий, німий, сліпий, глухий, зрячий, хворий, русий, кривий, порожній, готовий* і т. ін.

У поетичному мовленні такі лексеми активно продукують ступеньовані словоформи, які стають фактами морфостилістики і мають певний виражальний потенціал. До речі, вони можуть отримувати графеми не тільки семантико-граматичної категорії співвідносної інтенсивності ознаки, а й категорії кількісної градації ознаки.

Найчастіше розширення парадигми зазнає прикметник *живий*:

*Хто б зміг пройти / межі двома смертями і лишитись **живішим** за живих. / Так, сестро, так: / штурмуймо небо, вкрадене справіку — / ще довге повертання до душі* [В. Стус, "Пам'яті Алли Горської"].

Пор. майже тотожну реакцію поетеси І. Жиленко на передчасну смерть Алли Горської (із щоденникових записів того часу):

*Убито Аллу Горську! У-би-то... <...> По безсонній ночі — спустошена до краю. Тільки жах перед Аллиною смертю, бо ж серед нас усіх не було **живішої** людини **за Аллу**. Вона була — саме життя. Вона мусила пережити нас усіх...* [І. Жиленко, "Номо feriens"].

*Крижані брили: / Ми вченими були / І генералами / Митцями і ратаями були. / Варили сталь, / Свої лани орали, / Усмішками гарячими цвіли. / Колись були ми **всіх живих** / **живішими*** [Є. Летюк, "Монологи гніву"].

*Досі ніяк не одлигну. Досі щодня чимось дивує. / Досі для мене він — **живіший за всіх найживіших*** [померлий чоловік — скульптор Турчин. — Л. С.] [І. Драч, "Соловейко — Сольвейг"].

Гіперболізація виділеної ознаки відбувається не тільки внесенням графеми співвідносної міри якості, а й завдяки вживанню цих маркованих словоформ у складі адеквативних конструкцій. У таких конструкціях стрижневе слово-компаратив виражає вищий ступінь

інтенсивності ознаки, а залежний — наприклад, субстантивований ад'єктив звичайного ступеня або суперлатив/елатив — позначає абсолютну ознаку. Утворюється специфічна плеонастична конструкція (семантична тавтологія). Місце залежного компонента може посідати й однокореневий іменник як назва еталонної ознаки:

*Що відкривалось глибоким тим очам [очам Лесі Українки. — Л. С.], / які летіли, тлінне все минувши? / Ці небеса, і гори, й день насущний, / і слово, що **живіше од життя** [Л. Голота, “Грузії”].*

Сутність вияву інтенсивності ознаки може “уточнюватися”, гіперболізуватися автором шляхом уведення інших залежних від маркованого компаратива компонентів:

*Ви, як живі, йдете по всій планеті, / Ні, ви **живіші** стали у **стократ**, / Людина й пароплав товариш **Нетте**, / Іще є в тебе по безсмертю брат [про Ваню Земнухова. — Л. С.] [І. М. Світличний, “Балада про молодогвардійців”].*

*Світе, і я ж тобі / світом, назавше дарованим, / щедро свічу, свічу, / бо й ти зі мною **живіший** / на **ціле життя**. Я лечу. / Світить — не світить — вирішуй [О. Мокровольський, “Робочий день такого собі Геліоса”].*

*Отож йому [ваятелю орхідей. — Л. С.] й підкинули ідею — / мовляв, аж-аж, із сонцерівних уст: / збудуй, мовляв, залізну орхідею — / росисту, **ще живішу, ніж живу** [В. Затуливітер, “Будівничий орхідей”].*

Зустрічаються й елативні словоформи від прикметника *живий*. Традиція вживання означених ступеньованих форм зберігається й у поетів дев'яностих років, так званих постмодерністів:

*В небі понарізували півнів — / то світає / Промінь як Гобсек... / Ми чекали світла. / Як усе. / Але було темно, / Як у кіні. / Декому, хто чиркав, та не зміг. — “бракувало крові на лацканах”. / Не лякай, кохана, що то збіг. / А про розбіг не питай, кохана. / Риба вже не брала на “живця”. / Тож її — оту, що **найживіша** — / пеліканно лигали серця. / Не повчай, кохана, нам видніше. / Рахувати чітко ми, між іншим, / до восьми навчилися на пальцях... [Т. Девдюк, “Безпробудне”].*

Ступеньовані марковані словоформи від ад'єктива *живий* (окремо й у складі адеквативних конструкцій), що, як правило, використовуються у поетичному мовленні з метою створення ефекту урочистості, патетичності, пафосності, піднесеності, можуть вживатися з метою внесення елементів іронії та сарказму. Пор.:

*Живим! Усе-таки — живим / із небуття потрібні знаки. / Як догукатись до **живих, щонайживіших, неоднаких?**.. [М. Стрельбицький,*

“Фащенко: вимір п’ятий. 3. І все-таки волення *до живих, до найживіших*”].

Любити колорадського жука! / <...> Доля не з легких / Йому судилась: тут [на Україні. — Л. С.], за океаном, / Лишатися будь-що америка-ном, / Живішим бути од усіх живих. / Кохати найживішого — того, / Останнього... [М. Стрельбицький, “Поема колорадського жука”].

Певне місце у системі виразових засобів поетичного мовлення посідають стійкі номінативно-ад’єктивні сполуки, ад’єктивний компонент яких зазнає модифікації значення. Такі конструкції, до складу яких входять епітети (переважно народнопоетичного, фольклорного походження), що інноваційно отримують грамему категорії співвідносної інтенсивності ознаки / категорії кількісної градації ознаки, набувають емоційного імпульсу, експресивно-оцінного забарвлення, відбувається оновлення мовного сигналу. Оновлення сигналу відбувається завдяки актуалізації периферійних, потенційних сем маркованих ад’єктивів і всієї сполуки. Модифіковані стійкі номінативні сполуки за значенням дорівнюють вихідній формі плюс авторське бачення, сприйняття явища, його оцінка.

Стійка іменниково-прикметникова сполука фольклорного походження *жива вода* стає об’єктом рефлексивного сприйняття. Це пов’язано з екстралінгвальним екзистенційним навантаженням лексеми *вода*:

Стрілай, пали, і газ пускай, і вішай, / І ще тортури вигадай нові... / В нас є вода — / живуча, найживіша / Ми з нею, враже, будемо живі [С. Зінчук, “Вода”].

Ще довго мене не було, як уже пам’ятала / те, чого — хоч помру і не раз — не забуду, / ветхий берег міняючи на обхватистий, пам’ять / пливе повноводо, / і води живої живучіша, / ратні ріки зливаючи, тяжко рухаючи / то Доном, то чорною Калкою, то билинною світ-Непрядвою [Л. Кульбак, “Нерукотворна поезія роду”].

У першому з наведених прикладів відсутня вихідна форма *жива вода*. Ця форма присутня імпліцитно, а модифікація і кваліфікація ознаки відбувається у двох напрямках: *живуча* — означений дериват, вжитий у переносному значенні, є експонентом категорії кількісної градації ознаки, а саме збільшеної кількості ознаки, а словоформа *найживіша*, долаючи семантичні обмеження щодо узуального ступенювання, включається до семантико-граматичної категорії співвідносної інтенсивності ознаки у формі елатива. У другому прикладі ад’єктив *живучіша* входить до складу адеквативної конструкції, де основою порівняння виступає об’єкт, ознака якого є еталонною

і не може градуватися. Так авторка експресивно гіперболізує силу пам'яті роду. Пор.:

*І нехай стоїть / на правім березі ріки сумної / твій добрий ангел —
ліс, хай дивом ти / туди запрагнеш, звивши у сувої / літа свої, тобі не
пропливти / й одного метра, бо вода в ріці тій / мертвіша мертвої, бо
сил нема... [Б. Щавурський, “Мужність”].*

Ад'єктив абсолютного стану *мертвий* теж може отримувати гра-
мему вищого/найвищого ступеня порівняння категорії співвідносної
ознаки. Вживання таких словоформ — характерологічна ознака ідіо-
лекту В. Стуса.

*Ти тінь, ти притінь, смерк і довгий гуд, / і зелень бань, і золото горіш-
нє, / мертвіше тліну [В. Стус].*

Особливості творення пов'язані з тим, що показники суперла-
тива/елатива префікси *най-, щонай-, якнай-* можуть додаватися й до
вихідної форми, а не до синтетичної форми компаратива. Маркована
словоформа може посідати позицію означення, предиката, підмета
(субстантивована елативна форма):

*...золота Україно — моя / ти не край, не вітчизна / ти як смертна
трутизна / наймертвіша мертвизна / гоїя [В. Стус];*

*Живі у домовині. Мертві — ні, / хоча тюремним муром всіх притисло.
/ Прадавні роки, місяці і числа / перебирають у живій труні. / Сомнам-
булами бродять щонаймертві. / І так їм хочеться межі чужих кісток
/ свій непомітний віднайти куток, / щоб там боятись смерті [В. Стус,
“Костомаров у Саратові”].*

Інтенсифікації значення за допомогою формального експонента
категорії кількісної градації ознаки прислівника-модифікатора *над-
то/занадто* також можуть зазнавати якісні прикметники, що нази-
вають абсолютні ознаки. Предметом оказіональної градації ознаки
часто стає прикметник *мертвий*:

*Ті душі, наче вивітрені гори, / і каменем лежать і тяжко вірять:
/ колись пісок, уже занадто мертвий, / прокинеться і житом і зелом
[В. Стус, “Пам'яті Алли Горської”].*

Серед аналітичних форм вираження збільшеної кількості ознаки
при цьому прикметнику вживаються й інші модифікатори, напри-
клад *такий* (у вірші йдеться про війну між представниками Червоної
і Білої троянди):

*Мигтять осоружні троянди / на геральдичних гербах. / Прелатом ос-
вячені в церкві, / О Боже, яка ж то в них честь, / Коли такі вони мертві,
/ Що й іншим приносять смерть! [В. Терен, “Троянди”].*

Аналітичні форми вираження семантико-граматичного значення зменшеної кількості ознаки у поетичному мовленні представлені поодинокими прикладами, але й вони дозволяють визначити модус актуалізації лексем з таким модифікованим значенням. Послаблення помірною ступеня вияву ознаки спостерігаємо у низки якісних прикметників/прислівників, що позначають абсолютні ознаки:

*Віднято мову. Старість. То часи, / коли по крайці немовлячих ясен / ялозить рихлий і блідий язик, / як довго й добре вимочене м'ясо. / <...> Ви є — як є ... Чорнобиль. Групи — рок. / Повії на сто першій кілометрі. / І ці старенькі — легші за перо, — / що на нещастя **недостатньо мертві*** [Б. Нечерда, “Відро з криниці”].

У талановитого одеського поета Б. Нечерди багато віршів про його матір, про її молодість і силу, про їх найщільніший духовний зв'язок, про їх “найкревнішу рідність”, про останні роки її життя, хворобу і смерть. Пильно доглядаючи її у лікарні, він мав нагоду спостерігати ставлення деяких інших “діточок” до своїх вже безсилим батьків. **Недостатньо мертві** — це крик відчаю, осуду, протест проти таких проявів “турботи”, гірко саркастична оцінка нащадків, що у скруті покинули своїх немічних батьків.

*А ти така хороша, трав'яна, / З тобою можна думати й грішити. / І добре нам, і **трохи смертно** нам. / І ми самі для себе ворожбити* [І. Павлюк].

Увагу привертає й емоційне поширення “дії цієї категорії” і на дієслівні форми, що позначають абсолютний стан:

*коли я помру (Не вірте! / **Не вмру я ні трохи!**) — / нехай проведе на цвинтар / мене лиш скрипаль убогий* [І. Жиленко, “Фіалки — вірші”].

*Зорі в небесах робляться усе більшими, ближчими <...> Їхнє сяйво так багато обіцяє, що хочеться вистрибнути сторчголов із лоджії і, як сказав поет, хоч би **трішечки померти*** [Ю. Андрухович, “Московіада”].

Спостерігаємо відсутність лексичної солідарності однокоренового з прикметником **мертвий** дієслова **вмерти** з обставиною міри й ступеня **нітрохи**, тобто абсолютний стан, названий дієсловом, не має в узусі у структурі свого значення сем, які могли б зазнати градації.

У поетичному мовленні спостерігаються своєрідні способи вираження категорії кількісної градації “ознаки” у іменників. “Приписування” грамом зменшеної кількості вияву субстанціальній лексемі — цікавий художній прийом (на фоні нормативних уживань з ад'єктивами):

Горять у сонці сосни. Червоні черепиці. / Я трішечки доросла. / І помідори в сітці. / По східцях як по гамі, осяяна, смутна, — / я трішки-трішки мама і трішечки жона. / Горошок синій-синій. Палаючий паркет. / В дзеркальнім магазині — вродливий манекен. / А в самокатів синіх — малинові колеса. / Я трішечки красива і трішки поетеса. / Містечко хворе морем. І маки біля ніг. / І ... двадцять, тридцять, сорок, / і п'ятдесят — і сніг... / По східцях (чи зберуся) веду гулять онучку. / Я трішечки бабуся — з онучкою за ручку [І. Жиленко, “Червоні черепиці”].

... і в ночвах власноруч одквасиш сподні Майстра / а більшого ні-ні не смій не руш не мож / ото й усі твої Мальвіно забаганки / солом'яної чи нітрохи не вдови... [Б. Нечерда, “Колядування у фамільному замку”].

Досить потужний художній прийом, який викликає зацікавлення реципієнтів — введення аналітичних експонентів семантико-граматичного значення зменшеної, недостатньої кількості ознаки до структури значення іменників (як правило, породжуються парадоксальні або незвичні форми). Цей процес, як і процес творення відсубстантивних компаративів, пов'язаний з тим, що в історії розвитку і становлення морфологічної системи мови ступінь атрибутивності іменника був значним. І такі форми — це рефлекс колишнього стану іменника у формі морфологічної гри. На здатність субстанціальних лексем до оказіональної актуалізації кваліфікативних сем у структурі значення в русистиці звертав увагу О. Н. Гвоздєв (йдеться про категорію співвідносної інтенсивності ознаки) і навів такий приклад: “Малый восторгается мной и доказывает, что я больше художник, чем Короленко” (из письма Чехова) [2: 142].

Знаходимо такі марковані якісні ад'єктиви з аналітично вираженою графемою кількості ознаки й у постмодерністів:

...я тут приляжу біля тебе десть приблизно / власне власті твоїй голосній підкорюся / а пізніше / я любитиму тебе як свою вітчизну / і навіть на кілька хвилин довше чи більше / я тут приляжу біля тебе десть приблизно / просто та ніч яка не тільки про губи / просто в ту ніч яка не має відтінку / я любитиму тебе як люблять / дратівливу бо трошки вагітну жінку [Т. Девдюк].

З усіх найвагітніший місяць — дев'ятий, / Ніжно підкрався ... Щастя тобі! / Вересню, друже, зайдімо до хати, / Дощ намалюй на осінній габі. / Ти мені рідний, до змішання крові, / Щедрий по-болдинськи, динний на смак, / Твій розум і дух у воскреслому слові, / Не горобаха, як я неборак [С. Андрєєв].

Грамема категорії співвідносної інтенсивної ознаки може вводитися й до структури значення інших ад'єктивів — назв абсолютних ознак. Перешкодою не стає й той факт, що означений ад'єктив може вживатись у складі стійкого сполучення.

І щойно тепер Дарка розуміє, що не може просто в живі очі сказати йому: “Забирайся”, — принаймні не зараз. Не може перевести на іншого цей страшною ударної сили струмінь нічим не прикритої, голої — голіше не буває, — й безжальної, бо цілком байдужої до людини, суті життя [О. Забужко, “Дівчатка”].

*Поезія — абсолютизм монарших віршів, / і хай **король** там навіть **найголіший**, / король — завжди король* [Б. Щавурський].

Пор. також функціонування маркованого ад'єктива з семою/грамемою категорії безвідносної міри якості та категорії суб'єктивної оцінки у складі тієї самої стійкої сполуки (формальний експонент семантико-граматичного значення — суфікс **—ісіньк-**):

*Наївся гасел [патріот — Л. С.] і без тями / Кричить, щоб чути до небес, / Він помирає за вождями / І треться біля них, як пес. / Він був при владі й на параді, / Тепер — **голісінський король** — Без місця у Верховній Раді, — / Суцільний нуль чи навіть ноль!* [Д. Павличко, “Патріот”].

*Пригадалось, / як Шевченко співчував казахам / в Орській тій незамкненій в'язниці, / як він кликав рідні свої думи / з-за Дніпра широкого у степ той / погуляти між таких же вбогих, / між таких же **голих**, що й на світі / не знайти **голіших!**..* [В. Коломієць, “Малюнки з-над Аралу”].

Знаходимо такі марковані словоформи й у публіцистичному стилі:

*Якщо певні соціальні недуги поширилися в одному регіоні більше, ніж в іншому, то це означає лише, що пацієнт, умовно кажучи, “**хворіший**”, а не “**гірший**”* [М. Рябчук, “Міф про міф, або чому українці не є українцями?”].

На думку О. М. Пешковського, прикметники *слепой, хромой, глухой* у своїх основних значеннях з превеликими труднощами утворюють ступені порівняння — ми навряд чи скажемо про людину, що вона **слепее, хромее, глуше** іншої. І це тому, що самі ці якості видаються нам абсолютними, такими, що не можуть змінюватись кількісно. Так само як в будь-якому разі не скажемо: “**Этот человек зрячее того**” [Цит. за 1: 177].

У поетичному мовленні зустрічаються й такі ступеньовані ад'єктиви:

Ти сліпий, сліпіший за сліпих, / Кидаєш собою в ніч і твердь, / вже за мить — чужий серед живих, / пізнаєш, яка на дотик [В. Неборак, “Людина, яка не помітила свого відходу”].

... Хочеш жити — умій, дитя, крутиться!.. Я й кручусь... О років крутія! / А на горах розкричались птиці. / Певно, птиці зрячіші, ніж я [І. Жиленко].

Аналітичні форми від ад’єктивів, що позначають абсолютні ознаки, трапляються рідше:

...і може б, за квартою старого доброго елю / (позаяк натоді не водилось ерзац-горілок) / віщий Боян і трохи менш віщий Байрон / узгодили б те, що необачно пізніші мудрагели / напхом понанихали в тісні наші голови... [Б. Нечерда, “Довільний коментар до “Слова о полку Ігоревім”].

У даному випадку okazіональна аналітична форма, утворена додаванням модифікатора *менш*, що виступає формантом на означення спадного вияву ознаки, підсилюється додатковим модифікатором *трохи*.

Була любов. А потім / Смерть прийшла. / Одна і та ж істота це була. / Я вперше знав. / І в той Поторочі / Були такі ж мені / таки знайомі очі. / Такі ж і руки — / дуже вже сухі. / Такі ж і звуки — / дуже вже глухі... [І. Драч, “Любов і Смерть”].

У поетичному мовленні до okazіональної градації кількості ознаки залучаються й інші якісні прикметники неповної парадигми, що з різних причин — семантичних, структурних, генетичних — не можуть мати у структурі значення сем інтенсивності чи кількості ознаки:

Генерал сповідається: / — Матір я взяв із села. / А вона мені з Києва / Третій раз уже боса втекла. / Хоч би взулась та взута / Тікала сюди, у цей світ. / А то босий, однаковий, / Дуже босий вже слід [І. Драч, “Солдатська мадонна”].

Дуже ж його немає! Дуже ж порожнє сиделечко шовкове! Дуже ж не чути свисту його меча з-за плеча! [І. Драч, “Андрію Малишку — на 60 років”].

Семи/грамемами категорії співвідносної/безвідносної міри якості вільно додаються й до ад’єктива *німий*:

То так уже між нами повелося. / В яснім отім взаємнім безголоссі, / Хто то у нім німіший — Ви чи я? [Н. Матвійчук, “Сонячна ріка”].

...ну а з біркін зібрався гінзбург / ніби збірку на двох видавать / ну і страсть крізь стонадцять бур / і жетема на двісті ват / втім з кіно не

зійшовся пісняк / і корсару не здався андрогін / і життя прожилося ніяк / в найнімішому з їхніх кін [І. Бондар-Терещенко, “Дует”].

...тиша / кам'яна цвинтарна тиша / бронзова і гранітна / мармурова залізобетонна / тиша / вгрузла у постаменти / обкладена вінками / німота німотюща [В. Неборак, “Пам'ятник”].

Марковані ад'єктивні морфостилеми з актуалізованим модифікованим значенням міри вияву ознаки часто стають комунікативними фокусами поетичних творів. Наявний у цих творах матеріал потребує подальшої інвентаризації, каталогізації та класифікації.

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / Под ред. Г. А. Золотовой. — М.: Рус. язык, 2001. — 720 с.

2. Гвоздев А. Н. Очерк по стилистике русского языка. — М.: Просвещение, 1965. — 408 с.

3. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови / За ред. І. Вихованця. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.